

Ködlovagok — erős fényben, köd nélkül

Cholnoky Lászlónak és Csáth Géának legendája van. Kicsit hasonló a Petőfiéhez — az irodalmi legendák egyik típusa ez —: élet és életmű végzet-szerűen beteljesülni látszó egységére épül, azaz arra, hogy az író, miután megírta, meg is éli a sorsát, egészen a neki elrendelt, saját maga által megjövendölt halálig. Ráadásul e két író esetében van egy speciális talány. Az a megfejtésre váró paradoxon, miképpen lehet tudatosan úgy sorsot választani, hogy az élet és az alkotás az önpusztításra alapozódjon. A legenda azért keletkezett, hogy erre választ adjon; ezért — bármilyen furcsa is — a legenda felől nézve csak alárendelt szerepe van az életműnek. A művek bizonyítják a kiválasztottságot, azt, hogy az író a zseni bélyegét viselte, és természetesen kulcsot adnak a sors megértéséhez, ám értelmezésük csak az öngyilkosság fényében és arra vonatkoztatva érdekes. A legendafoszlathoz ezért annyi is elég, ha valaki — irodalomtörténész módjára — íróvá minősíti ezeket a szerzőket. Ha írónak és nem ködlovagnak tartja őket. Ezzel ugyan elveszítethetünk egy metaforát, de a nyereség a fogalmak tisztázására törekvő elme számára nagyobb, mint a veszteség: a filológia segítségével visszaállíthatók a reálisabb arányok. Társtalan génusz helyett egy saját korának koordinátarendszerében elhelyezhető íróhoz juthatunk el. S ha ezt az utat bejártuk, akkor kísérrelhetünk meg válaszolni a kérdésre: miért lehetett legendája e két írónak, persze elsősorban Csáthnak?

A két monográfia erre nem ad választ, viszont a segítségükkel bejárhatjuk a tisztázás útját. Az öngyilkosság ténye önmagában kevés lett volna a legendához — mint ahogy az életművek esztétikai értéke sem indokolta ezt önmagában. Hiszen öngyilkos író akadt korábban is (például Czakó Zsigmond), és az sem bizonyos, hogy Cholnoky életműve súlyosabb lenne, mint az általa megtagadott Jókaié vagy Mikszáthé. Az újdonság nyilván másban állt. A magyar irodalomban először a századforduló táján szerveződött esztétikailag jelentős oeuvre — nem is egy — a mánor, a narkotikum köré. Az írói programot, amelynek a középpontjában a hidegletős tudatossággal végigvitt szétroncsoltatás állt, ekkor már igazi művek hitelesítették. Sajátos vonása volt a magyar romantikának, hogy személyiségképéhez nem tartozott hozzá szervesen a narkotizálás, mint Nyugat-Európában. A XIX. században nálunk nem volt Baudelaire-típusú költő. Jellemző, hogy Világos után miképpen vált el egymástól az irodalmi érték és az önfelszámolás. Arany János nem volt önpusztító alkat, Lisznyai Kálmán és Sárosi Gyula meg hiába voltak azok, megmaradtak korhelyeknek, és irodalmi működésüket már a kortársak közül is sokan csak affektált zsenialitásnak látták. Ilyenformán az első kísérlet arra, hogy az önpusztítás esztétikumká nemesüljön, Magyarországon a századelőn történt. Csáth Géza későbbi kultusza ezért nem egyszerűen divat — bár voltak benne divatjelenségek is —, hanem egyrészt heurisztikus fölmutatása egy nyugat-európai személyiségképnek és irodalmi hagyománynak, másrészt lázadás egy konzervatív hazai értékrend ellen. E tradíció megtalálása és továbbvitele az irodalom szerepének a konvencionálisan közösségitől eltérő értelmezését is jelen-

Szajbély Mihály: Csáth Géza. Gondolat, Bp., 1989; Nemeskéri Erika: Cholnoky László. Akadémiai, Bp., 1989.

tette. Ne feledjük: Mészöly Miklós „ködlovagnak” nevezte a temetési búcsúztatóban Hajnóczy Pétert, hogy sorsának jelképességét és az ismétlődésben is megmaradó egységiséget kiemelje (In: A pille magánya. Pécs, 1989. 87—88.); Esterházy Péter Csáthról szóló esszéjében (In.: A kitömött hattyú, Bp., 1988. 320—360.) pedig nem egyszerűen a címszereplőről van szó, hanem sokkal inkább arról, mi módon lehet létezni Magyarországon.

Szajbély Mihálynak azon a ponton sikerült túllépnie elődein (például Kosztolányin is), ahol elvált az írói, esszéírói sorselemzésektől. Mert természetesen ő is szembenéz azzal, hogy volt-e belső logikája Csáth életének és halálának. Már Kosztolányi és nyomában az utókor (akár egészen Földényi F. Lászlóig, *Holmi*, 1991. ápr., 510—515.) úgy vélte, hogy kielemezhető bizonyos magyarázat, s ami ezzel együtt jár, tanulság is. Ezt előfeltevésnek Szajbély elfogadja, de van egy rendkívül fontos megfigyelése. Szerinte nem lehet levezetni Csáth morfinizmusát az 1908-as *Ópium* című novellából, ahogyan ezt szinte mindenki öntudatlanul megtette, mert a két méreg hatása eltér egymástól. S ha Csáth a morfiomat választotta, akkor a tudat felajzása helyett a mesterséges nyugalomra, az érzékek eltompítására vágyott. Szajbély itt aratott szimbolikus győzelmet a legendán: el tudta választani egymástól az életet és a műveket, s így kulcsot talált mindkettőhöz.

Éppen ez nem sikerült Nemeskéri Erikának. Cholnoky László programszerűen vallotta, hogy az életrajz külső megnyilvánulása nem számít, és íróként is arra tett kísérletet, hogy elmossa a határt saját maga és példának tekintett bátyja, Viktor között, sőt regényhőseit ő maga azonosította élő személyekkel. Nemeskéri Erika engedett a veszélyes csábításnak, és életrajzi forrásnak tekintett szépirodalmi műveket; s még akkor is így próbálta meg áthidalni a biográfia hézagait, amikor erre semmiféle fölhatalmazása nem volt. Az az előfeltevés, hogy itt élet és irodalom egymásba hajlik, a kellő kritika híján csapdává vált. A szerző óhatatlanul azonosult Cholnoky önmisztifikálásával, s így az e prózában oly gyakran felbukkanó öngyilkosság-motívumot jóvendülésként értelmezte. A monográfia aztán már úgy zárul, mintha regény lenne: Cholnoky „Lelkét az ördögnek adta, ezért halála percét önként választhatta.” (148.) A két könyv szinte minden különbsége ebből az eltérésből válik érthetővé.

Minden irodalomtörténeti monográfia alapvető módszertani kérdése, hogyan építhetők egybe életrajzi adatok műelemzésekkel. A feladat sokféleképpen oldható meg, függ a monográfus irodalomelméleti képzettségétől, stiláris felkészültségétől is. Még akár attól is, hogy a könyv hol jelenik meg: Szajbély munkáját egy népszerű életrajzi sorozat darabjaként adták ki, nyilván kiadói igény is volt a minél pontosabb biográfia. Nemeskéri Erikánál ilyen nyilvánvaló megkötések nem látszanak. Ő azért bizonyult sikertelennek, mert éppen témájánál fogva neki kellett volna megtisztítania tárgyát, Cholnokyt az önstilizációtól, s erre nem volt képes. Persze ez rendkívül nehéz munka, a sikere azon múlik, hogy mi tárható fel egyáltalán irodalomtörténeti eszközökkel. Nyilvánvaló: a Csáth-filológia jobban áll, mint a Cholnoky-filológia — köszönhető ez nagyrészt Dér Zoltán szabadkai kutatónak. Igaz, Szajbély egyfolytában kerülgetni kénytelen Dért, mert ugyan nélkülözhetetlenek az általa szerkesztett szövegkiadások, ám ezeket Szajbély többször pontatlannak találta, más helyütt pedig arra utalt, hogy nem lehet hozzáférni a Dér által őrzött, még kiadatlan kéziratokhoz. Könnyebb helyzetben volt tehát Szajbély,

de nem könnyűben, s megfordítva: Nemeskéri Erika feladata sem volt elvégezhetetlenül nehéz. A különbség kettejük felkészültségében rejlik inkább. Mert hiszen ha nincsenek is pontos adatok, az irodalomtörténész okos kételeyei és széles ismeretei megóvhatnák a túlzott általánosításoktól, mondjuk attól, hogy szinte teljesen azonosuljon hőse kijelentéseivel. Nemeskéri Erika filológiai erudíciója egy bizonyos határig majdnem azonos Szajbélyével: fölényesen ismeri az életmű szövegeit, tudja azt, amit a műveit újra és újra kivonatoló, átíró és kiszaroló Cholnokyról nagyon nehéz tudni, hogy a változatok hogyan viszonyulnak egymáshoz, melyik közülük a legteljesebb. Ez a jobb sorsra érdemes tudás azonban ebben a könyvben nem találta meg a helyét. Ami egy kritikai igényű szövegkiadás jegyzeteiben olyannyira jól kamatozott volna, a tanulmány műfajában kevésnek bizonyult. A szerzőnek vannak érdekes megfigyelései, mint például az emberben élő démon szerepe Cholnokynál, de ezeket az ötleteket túlírja, anélkül, hogy igazán értelmezni tudná. Nem rajzolja mögéjük az odakívánczó hatalmas kultúrtörténeti, világirodalmi hátteret, asszociációi esetlegesek és szegényesek. Ezért tűnik a könyvben Cholnoky légtüres térben álló figurának: hiányzik a világirodalmi szempont, hiányzik a XIX. század eszmetörténetének az az alapos ismerete, amivel Szajbély rendelkezik. Ennek nem oka, csak jelzése, hogy mennyire szegényes a Nemeskéri Erika által felhasznált szekunder irodalom; pedig Cholnoky Lászlót sem lehet önmagából megérteni. Azaz, nem lehet megértésnek nevezni azt, amihez így eljuthatni. A monográfia inkább egy túlnövesztett utószónak tűnik, amelyhez nem készült el maga a kötet, s amelynek legértékesebb része a feltárt, de még kiadatlan szövegek létének tudatosítása.

Szajbély viszont azért jobb — sőt: jó — filológus, mert nem csupán a Csáth-szövegeket ismeri. Képes arra, hogy egy eszmetörténeti folyamat áramában mutassa be Csáth publicisztikáját és szépprózáját, árnyaltan elemezve az ideológiai hatásokat is. Könyvének általánosítható nagy tanulsága, hogy Csáth példáján látható, miképpen nőttek bele, majd szabadultak meg a századforduló írói a XIX. század második felének uralkodó eszméibe-eszméitől. Meggyőző az is, ahogyan a freudizmus felszabadító erejét, majd gáttá válását leírja a Csáth-novellák elemzése során. Ám éppen itt ébreszt kételyt is — noha a könyv általában nem ösztönöz ellenkezésre.

Szajbély ugyanis egyrészt megpróbálja rögzíteni, mikor találkozhatott Csáth először Freud műveivel, másrészt viszont azoknál a korai novelláknál is a darwini és freudi természettörvények „beépítéséről” beszél, ahol ő maga mondja ki, hogy még a Freud-olvasás előtt keletkeztek. S ez nem egyszerű tollhiba. A szerző ugyanis a novellákat majdnem mindig a freudi fogalmak bevonásával elemzi, egyébként nagyon igényesen. Azt viszont nem érzékelteti, hogy ez csupán *egy*, választott szempont, nem az egyetlen lehetséges értelmezési mód. Csak néhány elszólásából érezhető ki, hogy ennek tudatában van ugyan, csak megpróbálja elfelejteni. A *béka* című novelláról kimondja, hogy „freudi magyarázata van” — s ezek után csak mint alárendelt jelentőségű lehetőség szerepel nála a fantasztikum (155. skk.). Pedig az elbeszélés az olvasó oldaláról hiánytalanul értelmezhető fantasztikusnak, noha az alkotáslélektan felől nézve Szajbély freudi interpretációjának nyilván igaza van. Egyéb szempontok bevonása híján pedig a Csáth-novellák egysíkúnak tűnnek, ha csupán freudi értelmezésük szerepel. Az *Anyagyilkosság* vagy a *Trepov a boncolóasztalon* kiállná a szembesítést más módszerekkel is — s ha egyszer Szajbély

oly szépen értekezett a kevésbé ismert *Tavaszkok* című novelláról, gyakorlatilag csak a szerkezetre ügyelve, akkor más esetekben legalább finomíthatta, árnyalhatta volna ezzel a szemponttal is műelemzéseit. Valószínűleg azért nem tette, mert öntudatlanul összemosta az általa választott nézőpontot és a filológiai kimutatható hatást. Freudi alapon ugyanis akár Szophoklész is elemezhető, anélkül, hogy feltételeznénk róla, hogy olvasott Freudot. Viszont attól, hogy Csáth esetében van kimutatható hatás, nem kell azt hinni, hogy a novellák csupán itt, ebben a fogalmi keretben helyezhetők el.

Szajbély azonban van annyira jó irodalomtörténész, hogy ne billenjen át a végletekbe. Filológiai tudása megóvta attól, hogy eszmetörténeti ismeretei túlságosan elhúzzák. Rengeteg információt zsúfolt könyvébe; néhol valóban csak zsúfolt, mert érződik olykor az ürügy keresése: Csáth gyermekkori versének idézésére nem a legjobb alkalom az első kötet líraiságát emlegető korabeli kritikák szemléje. Szajbélynak vannak nagy felfedezései: a Kosztolányihoz intézett, kiadatlan Csáth-levelé föllelése mutatja igazán, hogy komoly esélyei lehetnek még a Csáth-filológiának. Hiszen amíg össze nem szedi valaki a levelezést, addig aligha lehet választ adni arra a kérdésre, amit Szajbély is elkerül: mennyire érezték maguk közül valónak Csáthot a századelő irodalmi csoportosulásai? Kikkel volt egyáltalán kapcsolatban, valóban mindig el volt-e szigetelve az irodalmi élettől — valószínűleg nem —, s ha nem, akkor miért szerepelt oly ritkán a nemzedéki önszámbevételekben?

Ha erre egyelőre nincs is felelet, annyi biztos: Szajbély Mihály könyvének sikerült a ködoszlatás. Csáth Gézáról megvan az első, elfogultságoktól mentes, jó monográfia. A Cholnoky Lászlóról szóló művek bibliográfiája is gyarapodott egy tétellel — ez sem kevés, legalább emlékezetünkbe idéztek ismét egy fontos író. (*Gondolat*, 1989., *Akadémiai*, 1989.)

SZILÁGYI MÁRTON

Koncsol László: Ütemező

„Oh jól vigyázz, mert anyád nyelvét bízták rád a századok” — így kezdődik Füst Milánnak az a verse, amely „utóhang helyett” rekeszti be a könyvet; de nem csak lezárja, hanem egyben fölé is emeli azoknak a csak praktikus célokra, amelyekkel egy felületesebb olvasás jutalmazhatná meg az alkotói szándékot. Hiszen mikor a vers szubsztanciájáról, a lényegétől elválaszthatatlan megformálásról beszél Koncsol László, akkor a nyelvről szól, arról a kincsünkről, melynek eredete, forrása nem a fizikai munka, hanem az a világot teremtő „láthatatlan lángolás”, amely bennünk is ott lobog. Ezt a bennünk munkálkodó lángot Füst Milán egyetlen kincsünkkel, a nyelvünkkel, „E nemes-szép alakzat”-tal azonosítja, amellyel szemben a felelősség, a vigyázás és a megőrzés kötelessége a legmagasabb rendű imperativusból nyeri időtlen érvényét.

Verstannal lépett a nagyobb nyilvánosság elé a kiváló csehszlovákiai író, akit ez ideig inkább gazdag ritmusú versei (szépirodalmi és — Duba Gyula